

УДК 811.161.2:81'367.635

СВІТЛАНА ПЕДЧЕНКО

(Полтава)

МОДАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПИТАЛЬНОЇ ПАРТИКУЛИ ЧИ

Ключові слова: партикула, питальна частка, модальність, субкатегорійні модальні значення.

Семантико-синтаксична структура питального за метою висловлювання речення може бути репрезентована різними типами модальності. На її функційному тлі почасти знаходять свою реалізацію об'єктивно-модальні й суб'єктивно-модальні семи. Основними маркерами модальних значень у цих реченнях є питальні частки, окреслити функційно-семантичні межі яких неможливо без залучення результатів дослідження семантико-синтаксичних властивостей питальних висловлень. Більшість учених з-поміж характерних особливостей цих структур як основну виокремлюють здатність маніфестувати волюнтативне модальне значення – спонукати адресата до повідомлення потрібної мовцю інформації [5, с. 145; 7, с. 21; 10, с. 129]. Питальний комунікативний акт, мотивований усвідомленою продуцентом необхідністю розв'язати проблему вибору між альтернативними рішеннями [12, с. 206], покликаний «спровокувати» у процесі мовленнєвої поведінки бажану відповідь реципієнта [2, с. 315-316]. Модальні значення питального висловлення детерміновані наявністю/відсутністю пресупозитивних знань мовця. Якщо суб'єкт мовлення хоче поповнити інформацію про події, явища, об'єкти тощо, якою володіє, з'ясувавши нові деталі, модальне наповнення речення визначають як реальне: *Як же все починалося?* (М. Савченко); *...які двигуни потрібні для твоєї машини?* (С. Жадан); *Де могили наших героїв, товаришів наших?* (О. Довженко). Л. О. Кадомцева кваліфікує такі структури як «речення прямої з'ясувальної питальності» [10, с. 132], Ш. Баллі, ранжувачи дескриптивний компонент висловлення (пропозицію) на дві частини – диктум і модус, трактує їх як «часткові диктальні» (на зразок *Хто виконав завдання?*) та «часткові модальні» (на зразок *Чи це завдання він виконав?*), І. Р. Вихованець дефінує означені конструкції як частковопитальні [5, с. 146]. Часто інтонаційно-синтаксичні засоби стають оформлювачами реченневих структур, спрямованих на з'ясування істинності чи хибності пропозиційного змісту попередніх висловлень: *Ти знаєш його?* (А. Тесленко); *Чи образив його хтось?* (Остап Вишня). Модальність таких висловлень визначають як ірреальну, здебільшого ускладнену епістемічними, волітивними, аксіологічними суб'єктивно-модальними значеннями, регулярними реалізаторами яких є питальні частки: – *Чи думала ти про те, що чорна курочка з білими цяточками – символ нічного неба?!* (І. Роздобудько); *А хіба можна без людей, дочко? – здивувалася мати* (Є. Гуцало); *Невже йому нецікаво їхати без мене?* (Ю. Андрухович); – *Так ти що, і ночував в степу?* (М. Вінграновський). Цей тип конструкцій загалом відповідає «реченням прямої уточнюючої питальності», у термінології Л. О. Кадомцевої, що «розраховані на перевірку знань, коли

мовець майже передбачає зміст очікуваної відповіді» [10, с. 131–132], «повним модальним» і «повним диктальним» («модально-диктальним») питанням Ш. Баллі та «загальнопитальним», за класифікацією І. Р. Вихованця та авторів «Русской грамматики – 80» [5, с. 146; 8, т. 2, с. 395], реченням.

Отже, описувані партикули модифікують пропозитивний зміст питального речення різноманітними суб'єктивно-модальними відтінками. Однак необхідно зацентувати увагу на тому, що частки автономно не реалізують ту або ту модальну семантику, а, детерміновані контекстом та ситуацією, формують модальний план висловлення сукупно з іншими засобами (про-содичними, лексико-граматичними, синтаксичними тощо).

Компонентний склад розглядуваної групи слів порівняно невеликий. Більшість дослідників питальними вважають частки **чи**, **хіба**, **невже** та партикульовані інтер'єктиви **га**, **ну** [10; 11]. К. Г. Городенська до названих додає частки відсполучникового походження **і** (**й**), **або** [6, с. 359]. Слушною є думка деяких мовознавців про функціонування в цьому розряді відприслівникових часток **як**, **що** та сполучень на взірць **що за**, **що то за**, **а коли б** тощо [9; 3].

Накладаючи різні модально-експресивні відтінки на семантичний план речення та заповнюючи здебільшого фіксовану облігаторну позицію на його початку, частки **чи**, **хіба**, **невже** ізофункційно наближаються до питальних прислівників і займенників, пор.: **Чи** врятує нас золото гетьмана Полуботка? (Ю. Андрухович); **Хіба** вгадаєш на сході сонця, що з тобою буде під смеркання? (М. Матіос); **Невже** отсих гір золота верховина для тебе сумна, мов тюремна стіна? (Леся Українка); **Хто** зрозуміє нашу ностальгію? (Л. Костенко); **Де** зараз ви, кати мого народу? (В. Симоненко). Зважаючи на те, що займенникові та прислівникові слова реалізують зміст частковопитальних речень, а питальні частки наповнюють семантику загальнопитальних конструкцій, можна говорити лише про певний паралелізм, пов'язаний із їхнім функціонуванням у реченні. Адже частки, на відміну від питальних слів, не містять чіткої вказівки на невідоме (місце, час, причину, мету, особу-виконавця тощо). Вони, виражаючи питальність загалом, виступають модифікаторами субкатегорійних модальних значень.

На особливу увагу заслуговують семантико-функційні виміри частки **чи**, ідентифікувальне ірреальне об'єктивно-модальне значення якої у певних контекстних умовах ускладнюється суб'єктивно-модальними семами. Названа партикула, підсилюючи питальний характер речення й експлікуючи ірреальність його змісту, привносить у семантику висловлення відтінки невпевненості, непідтвердженості, здогаду: – **Чи** прями душі нетлінну нитку, призначену від мене? (І. Багрянний); **Чи** ми ще зійдемося знову? **Чи** вже навіки розійшлись? (Т. Шевченко). Свідченням її факультативності в загальнопитальних реченнях є збереження значенневої завершеності висловлення після застосування до нього процедури елімінування питального маркера, пор.: *Прями душі нетлінну нитку, призначену від мене?*; *Ми ще зійдемося знову?* Проте не важко помітити, що внаслідок еліпсування партикули модальний компонент речення втрачає свій суб'єктивний складник, нівелює певну експресію та виражальні можливості.

Чи виявляє свою поліфункційність у поєднанні з іншими частками, охоплюючи достатньо широкий діапазон значень, а саме:

1) незадоволення, незгоду: **Чи ж мені вік коровам хвосту крутити?** (В. Підмогильний);

2) емоції, хвилювання: **Та чи ж він винен, що і йому подобається Марія?** (У. Самчук);

3) увіражене припущення: **Чи й ти гадаєш так, що все нещастя походить від Кассандри?** (Леся Українка);

4) сумнів: **Чи то ж побачу коли?** (Марко Вовчок); **А чи ж буде вона тую стріху їсти** (М. Вінграновський);

5) імовірний здогад: **Чи ж не була й Царівна О серед інших русалок?** (Ю. Покальчук) тощо.

Уживання партикули **чи** в ролі одного з основних оформлювачів невластивих їй значень, зокрема таких:

1) підсиленого заперечення: **Чи викинути серп і йти байдикувати, Чи долю проклясти за лютий недорід і до сусід пристать наймитувати За пару постолів і шкварку на обід?** (В. Симоненко) – ірреальне об'єктивно-модальне значення;

2) експресивного ствердження (у сполученні з **не**): **Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?** (Л. Костенко) – реальне об'єктивно-модальне значення;

3) ввічливого спонукання (у сполученні з **не**): – **Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару?** (О. Довженко) – волітивне суб'єктивно-модальне значення.

У наведених реченнях спостерігаємо контамінацію питання й розповіді (1, 2), питання та спонукання (3). У прагматиці такі висловлення ідентифікують із «непрямими мовленнєвими актами», у яких тип мовної структури асиметричний намірові мовця, один ілюкутивний акт знаходить своє вираження у формі іншого. Виділені питальні речення втрачають ознаки прототипного, за Ч. Філлмором, запитання, і набувають здатності виконувати вторинні функції. З-поміж них виокремлюємо дві найрегулярніші, а саме:

1. **Ствердження/заперечення:** **Чи може бути більший цинізм і глуз над людиною?** (І. Багрянний); **Чи це горе так чавить, що людина може втратити відчуття болю, а стороннім здаватиметься, що вона – байдужа** (М. Матіос). Такі висловлення здебільшого риторичні, не адресовані конкретному реципієнтові, не передбачають чіткої та негайної відповіді, емоційно й експресивно насичені. До них відносимо а) власне риторичні загальнопитальні речення, що експлікують зворотну констатацію, за якої формально позначувана відповідь заперечується на користь іншої, альтернативної, єдино можливої: **Чи мало дорослих юнаків блукало тут?** (=Ні, не мало) ... **Чи не бачила за нескінченний свій вік гарних парубків і чоловіків?** (=Так, бачила) (Ю. Покальчук); б) ігноративні питання, ілюкутивна сила яких полягає в констатації незнання якого-небудь факту. Це конвенційно використовувані для вираження стверджень речення, що мають тенденцію до перетворення в застигли мовленнєві формули, які позбулися експресивного забарвлення й практично досягли рівня фразеологізації, на взірець **Чи я знаю? Чи мені відомо?**; в) інтродуктивні питання – найбільш конвенціоналізований засіб вираження констатації зі знаком «+» чи «-», що є вказівкою на нетривіальність, небуденність, сентенційність повідомлюваного. Вони, як правило, ініціюють роздуми мовця,

розпочинають нову тему в тексті-дискурсі. Частка **чи** в цих висловленнях, функціонуючи як індикатор зворотної констатації, здебільшого обіймає позицію при предикатах буття, існування: *Чи ж є для розлуки строки? – провесна і прощання* (В. Стус).

У контексті аналізу диференційних сем розгляданої партикули варто зупинитися на прагматичних особливостях так званих «чи питань» і «чи-не питань» (див.: [1]), у яких наявність/відсутність заперечного маркера модифікує репрезентоване питальною часткою модальне значення. Позитивні «чи питання» в найзагальнішому, дещо примітивізованому, вигляді характеризуються тим, що мовець не віддає перевагу одній із двох альтернатив щодо її більшої ймовірності, вони постулюють відносну байдужість адресата до очікуваної відповіді: *Чи тобі вже печаль всі слова одібрала?* (Б. Олійник); – *А чи скоро вийде у світ остання книжка трилогії Семена Ковтуна?* (Ю. Андрухович). Специфіка негативних «чи питань» («чи-не питань») полягає в тому, що вони передають намагання продуцента запрограмувати у висловленні очікування необхідної для нього відповіді-реакції: *Чи я не справдив сподівання Долі, що так вона розгнівалась?* (Л. Костенко); – *Чи не дозволите, пане, омстити вам ноги?* (В. Шевчук). Уживання частки **не** в питальному реченні детерміноване наявністю епістемічної або аксіологічної установки мовця, підкресленням недостатньої обґрунтованості чи малоімовірності його гіпотези, експлікованої формальною структурою висловлення, яка збігається з негативною альтернативою, тоді як істинною запрогнозована позитивна: *Чи ж я не платив золотими гривнями?* (Л. Костенко); *Чи не допоможете Ви мені відшукати достойників тих часів?* (День, 1 лютого 2000).

2. Описані «чи-не» конструкції виконують одну з найрегулярніших прагматичних функцій невластивих питальних речень – реалізують **волюнтативно-суб'єктивно-модальне значення**: *Чи не могли б ми з вами сьогодні разом по вечеряти?* (В. Винниченко); *Чи не написали б ви словечка до мене у Відень?* (М. Коцюбинський). Маємо реквесивний мовленнєвий акт увічливого прохання, у якому мовець, запитуючи, висловлює адресатові своє бажання, орієнтуючись на його ідентифікаційні вміння та відповідні ментальні фонові знання. Деякі дослідники кваліфікують такі реченнєві структури як імпліцитні форми перформативів, що, заступаючи вербатив, експлікують контамінацію слова та дії [4], пор.: *Чи не могли б Ви мені допомогти? – Прошу Вас: допоможіть мені, будь ласка.* Примітно, що партикулятивна сподука **чи не** в наведеному реченні маркує предикат, формально виражений інфінітивом та модальним словом **могти**, яке актуалізує об'єктивно-модальне значення можливості, потенційної здатності адресанта виконати прохання: *Чи не могли б ви прислати в конвертах повість Мирного «Лихі люди»?* (М. Коцюбинський).

У структурі складнопідрядних речень імпліцитної чи експліцитної питальної семантики розглядана партикула функціонує як сполучник, напр.: *І, облизуючи ложку, подумала: а чи була я колись тією самою Ліною Ляпіною, ученицею сьомого «Б»?* (Марина та Сергій Дяченки); *Я не знаю, чи це був сон, чи це було насправді* (Н. Зборовська). Ознаки кон'юнктива вона переймає на себе і в альтернативних конструкціях або реченнях із кількома питаннями, ускладнюючи семантичний план висловлень суб'єктивно-модальними значення-

ми гіпотетичного характеру: **Чи** лишуся людиною, **чи** жах засліпить не лише очі, але й розум? (В. Симоненко); **Чи** він сам десь з'явився і поскладав свою одягу? **Чи** ще хтось приніс її сюди і склав усе старанно і зумисно так, аби помітили? (Ю. Покальчук); **Чи** шепче серце, **Чи**, біла, стереже тебе стіна?.. (Н. Білоцерківець). Частина в такому разі не втрачає модальної природи, а лише виступає функціональним еквівалентом сполучника, проміжним транспозитом, що знаходиться в синкретичній партикулятивно-кон'юнктивній зоні.

Принагідно зауважимо, що партикула, про яку йде мова, семантично увиразнює здебільшого предикати на позначення: а) руху: *Ішли. Блудили. Чи завжди блудили? Шукали. Чи знаходили? Дізнайся* (Б. Олійник); б) фізичної дії: *– Ти хочеш знати, чи не стратять тебе на площі за якусь провину?* (Марина та Сергій Дяченки); в) сприйняття: **Чи не бачила** за нескінченний свій вік гарних парубків і чоловіків? (Ю. Покальчук); г) інтелектуальної діяльності: *Ах, чи ж Марія не думає? Чи треба ще більше думати?* (У. Самчук); **Чи знаєш ти про те, що з роками щораз меншає сну?** (М. Савка); г) буття, існування: **Чи може бути** більший цинізм, глум над людиною? (І. Багрянний). Незважаючи на інтонаційне виділення в деяких випадках інших, непередикатних, синтаксем, дія досліджуваної лексеми поширюється на все висловлення: *А чи не високо ти, Андрію, літаєш?* (М. Стельмах); **Чи не пора** міняти некомпетентний уряд? (Газета по-українськи, 10 січня 2006); **Чи то не золоті** джерела скресають під землею? (П. Тичина).

Отже, частина **чи**, репрезентуючи комунікативну категорію питальності, маркує семантичний план речення різними за природою об'єктивно- та суб'єктивно-модальними відтінками субкатегорійних модальних значень. Ця партикула, виконуючи роль одного з оформлювачів невластиво-питальних речень, почасти прагматично орієнтована на реалізацію диференційних для неї модальних сем ствердження, заперечення, волітливості тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Семантика общих вопросов в русском языке / А. Н. Баранов, И. М. Кобозева // Известия АН СССР. – 1983. – Т. 42. – № 3. – С. 263-274. – (Серия литературы и языка).
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; [пер. с франц.] – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
3. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
4. Валігура Г. Експліцитні та імпліцитні форми вираження перформативів / Г. Валігура // Семантика мови і тексту : зб. статей VIII Міжнародної наукової конференції, 22–24 жовтня 2004 року ; [гол. ред. колеги В.І. Кононенко]. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 86–91.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. / М. У. Каранська. – К. : НМКВО, 1992. – 399 с.
8. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.; Т. 2. – 720 с.
9. Симонова Е. С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / Е. С. Симонова. – К., 1982. – 28 с.

10. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.

11. Сучасна українська літературна мова : підруч. / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за заг. ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; [пер. с франц.]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

СВЕТЛАНА ПЕДЧЕНКО

МОДАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ВОПРОСИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИЦЫ *ЛИ*

В предлагаемой статье исследуются семантико-синтаксические особенности функционирования модальной частицы *ли*. Основное внимание уделено характеристике модально-прагматических параметров вопросительного маркера, описанию условий репрезентации им идентифицирующих и дифференцирующих модальных сем.

Ключевые слова: *партикула, вопросительная частица, модальность, субкатегориальные модальные значения.*

SVETLANA PEDCHENKO

THE PROBLEM OF AFFIRMATIVE PARTICLE'S *YES* MODAL IDENTIFICATION

The article brings to the thorough substantiation of semantic-syntactical peculiarities of the modal particle's *yes* functioning. Affirmative marker's semantic-functional peculiarities were logically qualified. The spectrum of conditions of identificational as well as differentiatonal modal semes' implementation tended to be delimited precisely.

Key words: *particle, affirmative particle, modality, subcategorical modal meanings.*

Одержано 12.03.2015 р.